

ҒТАР 16.41.25

Ғылыми мақала

А.Б. Салқынбай*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан*
(E-mail: asalkbek@gmail.com)**М. Қашқари – түрк әлемінің тұңғыш ғылыми энциклопедиясын түзуші**

Аңдатпа. Мақалада Махмұт Қашқаридің «Диуани лұғат ит-түрк» («Түркі тілдерінің сөздігі») еңбегінің ғылыми маңызы талданады. М.Қашқари – алғашқы ғылыми энциклопедияның авторы және түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасының негізін қалаушы. Мақалада М.Қашқари мұрасын зерттеудің тек түркі әлемінің тарихы үшін ғана емес, сонымен қатар оның болашақ дамуы мен бірлігі үшін де маңызды екендігі ерекше атап көрсетіледі. Мақалада М.Қашқаридің түркі қоғамына тарихи тұрғыда әсер еткен жаңашыл идеялары мен теориялары жан-жақты қарастырылады. Ғалымның «Сөздікте» қырғыз, қазақ, оғыз, тоқсы, яғма, чігіл, оғрақ және жаруқ тайпалары тек түркі тілдерінде сөйлейді деген тұжырымдарына, сондай-ақ иймақ және башқұрт тілдерінің түркі тілдеріне жататындығы және Рум жерінде қолданылатын булгар, суар және бажанақ тілдеріндегі сөздердің соңғы буындары қысқартылған түркі тілі формасын білдіретіні туралы пікірлеріне ғылыми талдау жасалады. Сонымен қатар, мақалада М.Қашқаридің идеяларының қазіргі түркі тілдері эволюциясы үшін өзектілігі анықталады. Сөз түбірлерінің өзгеруінің өте сирек екендігі, ал ондай өзгерістердің негізінен жекелеген дыбыстардың алмасуына байланысты екеніні көрсетіледі. Сонымен бірге, түркі тілдеріндегі түбір сөздердің мағыналық байлығы мен олардың өзгеру ерекшеліктеріне қатысты М.Қашқаридің талдауларының дыбыстық ауыспалылық заңдылықтарына негізделгені айқындалады. **Түйін сөздер:** Махмұт Қашқари, түркі тілдері, ортағасырлық түркі жазба ескерткіштері, ортақ түркілік дүниетаным, түркі мәдениеті, салыстырмалы грамматика

DOI:

Түсті: 13.08.2024; Мақұлданды: 19.09.2024; Онлайн қолжетімді: 5.12.2024.

Адамзат тарихында тұңғыш ғылыми энциклопедия түзуші, ортағасырлық ғұлама ғалым, лексикограф, тарихшы, географ, фольклоршы, картограф, паремиолог, мәдениет және өнертанушы, тілші-филолог, саяхатшы, теолог, астрономия білгірі, салыстырмалы тіл білімінің атасы Махмұт Қашқаридың «Диуани лұғат ит-түрк» атты түркі тілдерінің тұңғыш энциклопедиялық сөздігінің 950 жылдығы ЮНЕСКО шеңберінде аталып өтуде.

М. Қашқари есімі – түркі халқының бүгіні үшін де, ертеңі үшін де, яғни түркі жұртының бірігуі, тұтасуы үшін де аса маңызды.

Ғылым үшін М. Қашқаридың:

- түркі тілінің сөз байлығын жинауы;
- әлемдік деңгейде көрсетуі, танытуы;
- орта ғасырлық озық ғылыми-теориялық үлгілер бойынша тілдегі ерекшеліктер мен грамматикалық тұлғаларға түсінік беруі;
- географиялық атаулар мен кісі есімдерінің тарихынан хабардар етуі;
- түркі тілдерінің, диалектілерінің таралуы шегінің атласын тұңғыш рет жасауы маңызға ие.

XI ғасырда түркі тілінің салыстырмалы тарихи грамматикасын түзуі; түркі жұртында ауызша таралған аңыздар мен әпсаналарын; мақал-мәтелдерін; жұмбақтарын жинауы – баға жетпес рухани құндылық.

М. Қашқари түркі тарихында тұңғыш рет:

- түркі халқының тілдік ерекшелігін ашқан;
- ғылыми түсіндірмесін берген;
- лингвистикалық картасын жасаған;
- грамматикалық құрылымын анықтаған;
- фонетикалық ерекшелігін талдаған;
- лексикалық байлығын тізбелеп берген;
- түбірлер мен одан тарайтын туынды сөздердің мағыналық құрылымын анықтаған;
- атаудың жасалу уәжілігін көрсеткен;
- түркі халқының өзіндік дүниетанымын зерделеген.

Біздер үшін М. Қашқаридың қай тайпадан шыққаны немесе қай елге, руға, тайпаға жақын болғанынан гөрі, араб тілінде түркі мәдениетін насихаттауы, түркі тілінің ен байлығын жинап, оны әлемдік деңгейде көрсетуі, танытуы, орта ғасырлық озық ғылыми-теориялық үлгілер бойынша тілдегі ерекшеліктер мен грамматикалық тұлғаларға түсінік беруі, географиялық атаулар мен кісі есімдерінің тарихынан хабардар етуі, түркі тілдерінің, диалектілерінің таралуы шегінің атласын тұңғыш рет жасауы баға жетпес маңызға ие.

М. Қашқаридың ұлылығы, алдымен, түркі тілінің Салыстырмалы тарихи грамматикасын жасауымен байланысты. Әлемдік лингвистикада салыстырмалы тарихи тіл білімінің пайда болуы ХҮІІІ ғасырда еуропалық тілшілердің санскрит тілімен таныс болып, өзге тілдермен салыстыра отырып, олардың арасындағы лексикалық және грамматикалық жақындықты тани бастауымен байланыстырылады. Гердердің “Тілдің пайда болуы туралы зерттеулер атты” еңбегі 1770 жылдары шығады да, тарихи тіл білімінің алғашқы ғылыми тұрғыдан жазылған зерттеуі ретінде танылады. Ал түркі тіл білімінің ірі тұлғасы, атақты ғұлама ғалым М. Қашқари өзінің тарихи-салыстырмалы зерттеуін – “Дивани лұғат-ат түрікті” ХІ ғасырда жазған. Демек, түркітану ғылымының салыстырмалы-тарихи тіл біліміндегі жетістігі, тұңғыш салыстырмалы ғылыми зерттеу тәсілін туғызуы әлемдік тіл білімінде өзінің лайықты орнын алуы қажет.

Қазақ ғалымдары М. Қашқари еңбегін ерекше бағалап, оны жан-жақты талдаған. М. Томанов, Ә. Құрышжанов, Ә. Ибатов, Ә. Әбдірахманов, С. Бейсенова т.б. зерттеушілер ғұлама ғалымның шығармасындағы жалпы тілдік ерекшеліктері мен негізгі сипатын, ондағы атаулардың әсіресе ономастикалық атаулардың сырын, қыпшақ тіліне қатысын, сөздікте кездесетін төрт түлік мал атауларын жан-жақты талдап көрсетті.

М. Қашқаридың “Түрік сөздігін” қазақша сөйлетіп, 1998 жылы 3 томдық етіп бастырып шығарған қазақ халқының атақты ақындарының бірі Асқар Егеубайдың еңбегін ерекше атаған жөн. Бұл іргелі жұмыс М. Қашқаридың қазақ жұртына кеңінен насихатталып, оның еңбегімен жастардың өз тілінде таныса алуына үлкен жол ашып берді.

“Бұл бір мәңгілік жәдігерлік уа таусылмас-түтесілмес, азып-тозбас бір байлық болсын деп, бір Тәңіріге сыйынып, осы кітапты түзіп шықтым да, оған «Диуану лұғат-ит түрік» деген ат бердім” деп көрегендікпен болжаған ұлы ғұлама сөздікті “Аса қамқор, ерекше мейірімді Алланың атымен бастай” отырып, “Түрік” ұғымы жайында заманында мынадай түсінік болғанын ескереді: “Мен Тәңірінің дәулет, ұясын түріктер бұржысында жаратқандығын және ғарышты солардың заманы үстінде айналдырғанын көрдім. Тәңірі оларды “түрік” деп атады және оларды мемлекетке ие қылды; Заманымыздың хақандарын түріктерден шығарып, дәуір, халықтың ақыл-ерік тізгінін солардың қолдарына ұстатты; оларды адамдарға бас қылды; хақ істерде соларды қолдады; олармен

бірге күрескендерді әзіз қылды әрі түріктер ішінен оларды барша тілектеріне жеткізіп, жамандардан, зұлымдардан қорғады. Түріктердің оқтарынан сақтану үшін, олардың жолын берік тұту әрбір ақыл иесіне лайықты уа парыз іске саналды. Өз дертін айту уа түріктерге жақын болу, жағу үшін, оларға түрік тілінде сөйлесуден пайдалы жол қалмады. Кім өз дұшпандарынан ажырап, түріктерге сағынып, мұңайып келсе, оларды түріктер қанатының астына алып, қауіптен құтқарады, олармен бірге басқұалар да қамқорлық, пана табады”. Байқап, бағамдап, ойланар болсаңыз, бүгінгі түркі халқының, соның ішінде қазақ елінің тарихынан осы пікірдің дұрыстығына қаншама нақты дәлел келтірер едіңіз. Ондай мысал-айғақтар жетерлік...

Ғұлама зерттеуінде түрік тілі туралы айтылған өз заманындағы пікірлерге де назар аударады. Бұқаралық ғалым, Нисапурылық басқа бір ғалымның тіл туралы айтқандарын өз тұжырымының дәлелі ретінде береді “Пайғамбарымыз қиямет белгілері, ақырзаман бітінәләрі және оғыз түріктерінің жорыққа шыққандығы туралы айтқанда: “Түрік тілін үйреніңдер, сонда олардың егелігі ұзақ дәуірлі болмақ” – деген екен деп жазады.

Кейінгілер ғұлама ғалымның аты мен затын бөлісіп, іштей жік-жікке жіктелмесін деді ме екен (бәлкім, әлде бір себептермен сол заманда қуғындалды ма), кім білсін, өзі туралы мынадай ғана ақпарат береді: “Мен сол түріктердің қызыл тілге ең шешендерінен, ең әдемі әңгімешілерінен, ең бір зеректерінен, ең білгірлерінен, ежелгі асыл тайпаларынан уа соғыс ісінде мықты найзагерлерінен болғандығымнан, олардың шаһарлары мен сақарасын бастан-аяқ аралап шықтым”.

“Хамза”, “Сәлім кітабы”, “Мұзоаф кітабы”, “Үш әріпті сөздер кітабы”, “Төрт әріпті сөздер кітабы”, “Ғұнналлылар кітабы”, “Сүкүндік екі үндес қатар келген сөздер кітабы” атты сегіз бөлімнен тұратын “Дивани лұғат-ат түрікте” түркі халқының тілдік ерекшелігін ғана көрсетіп қоймайды, сонымен бірге бірінші рет оның ғылыми түсіндірмесін, лингвистикалық картасын, грамматикалық құрылымын, фонетикалық ерекшелігін, лексикалық байлығын, түбірлер мен одан тарайтын туынды сөздердің мағыналық құрылымын, атаудың жасалу уәжділігін, түркі халқының өзіндік дүниетанымын, т.б. терең көрсетеді. лұғат деп аталғанымен, бұл еңбектің мәні қазіргі лұғаттардан бөлекше, энциклопедиялық сөздік деңгейіндегі күрделі мәселелер байыпты зерделенеді.

“Диуанидағы” тарихи және географиялық атаулардың, кісі есімдерінің түсіндірілуі, түркі дүниесі туралы жазылған картаның маңызы ерекше. Кей ғалымдар (В. Бартольд) бұл деректер бәлкім басқа ғалымдардың еңбектерінен алынған болуы мүмкін деп күмәндана қарағанымен, М. Қашқаридың көптеген атаулардың әр тілде қалай айтылатынын тәптіштеп жазуы, оның тілдік білігінің ұшан теңіз екендігін, әрі түркі даласын еркін ұзақ аралап, ұланғайыр мағлұмат жинағаны, мұндай күмәннің орынсыз екенін танытады. Ғалымның кейінгі зерттеушілердің назарына көбірек ілінген еңбегі 1266 жылғы көшірме нұсқасы. Мұны Шам қаласының ғалымы Мұхаммед ибн Ебибекир ибн Ебилфетих көшірген.

XI ғасырда М. Қашқари “Өнер алды – тіл”, “Игі істің басы – тіл”, “Тәрбие басы – тіл”, “Өнерсізден құт қашар”, “Жүзіне қарама, өнеріне қара”, “Құт белгісі – білік”, “Білім – ел ішінде” дегендей данышпандық ойды мол кестелеген.

Еңбек мазмұны түрік сөздігі болғанымен, әр сөздің жанында хикметтен, мақал-мәтелдерден, өлең-жырлардан, көркем қарасөздерден мысалдар келтіріліп, ой айшықталып отырады.

М. Қашқари түркі халықтарының тілі туралы сол заманның көзқарасы тұрғысынан үлкен ғылыми баға берген. Әр түркі тілінің өзіндік ерекшеліктерімен қоса, олардың жалпы қасиеті мен сапалық деңгейін, тазалық сипатын көрсеткен. “Қай, ябақу, татар, басмыл тайпаларының өз тілдері бар. Олар түркі тілдерін әлімсақтан біледі. Қырқыз, қыпшақ, оғыз, тохси, яғма, чігіл, оғрақ, жарұқ тайпалары тек қана түркі тілінде сөйлейді. Иәмәк пен башқұрт тілдері оларға жақын. Рұм өлкесінің жанындағы бұлғар,

суар, бажанақтардың тілдеріндегі сөздердің соңы ықшамдалған түрікшенің бір түрі. Тілдің ең жеңілі оғыз тілі. Анығы тохси мен яғма тілдері. Ең ауқыр тіл хаканияның орталық өңіріндегі халықтардың тілі” – дей келіп, ірі шаһар халықтарының тіліндегі ерекшеліктерді анықтайды. Баласағұндықтар соғды, түркі тілдерімен сөйлесе, арғу шаһарларындағы халықтың тілінде шұбарлық бар, тираз, байза шаһарларының тілі де соғды, түркі тілдерін араластырып сөйлейді деп жазады ғалым /1. 10-11/.

XI ғасырдағы барлық түркі тілдерінің тілдік ерекшеліктерін анықтап, олардың негізгі лексикалық, фонетикалық және грамматикалық құрылымын анықтаған, қажеттілігіне қарай араб тіліндегі тілдік заңдылықтармен салғастыра отырып зерттеген бұл еңбек түркітанудың ең негізгі жетістігі болды.

М. Қашқаридың “Дивани лұғат-ат түрік” атты зерттеуі – түркітанудың басы. Салыстырмалы тарихи тіл білімінің негізін қалаған, XI ғасырдың өзінде-ақ, барлық түркі тілдері туралы байсалды, байыпты ғылыми тұжырымдар жасаған энциклопедиялық еңбек. Мұнда түркі халқының дүниетанымдық көзқарасы мен ділі айқын көрініс тапқан. Әдеби қолданыстағы барлық бір буынды, екі буынды, үш буынды, төрт буынды (автордың өзі бұны екі әріпті, үш әріпті, төрт әріпті дейді) сөздердің мағынасын анықтап, нақты тілдік деректермен көрсеткен.

Ғалым түркі тілдеріндегі түбір сөздердің тұлғалық және мағыналық ерекшеліктерін терең талдайды. Бұл талдауларды терең барласақ, қазіргі тілдік дамудың да көптеген заңдылықтарын анықтап, ғылыми-теориялық байлам жасаған болар едік. Айталық, М. Қашқари сөз басындағы й дыбысымен келген сөздердің ж дыбысына алмасу процесін былайша анықтайды: “Й әрпімен басталған атаулар мен етістіктердің басқы әрпін оғыздар мен қыпшақтар а әрпіне немесе ж әрпіне айналдырады. Сол себептен түріктер мүсәпінді “йәлкін” десе, олар (оғыздар) “әлкін” дейді; түріктер йыллығ сув – жылы су десе, олар ылығ сув дейді. Түріктер түйенің ұзын жүнін йуғду десе, олар жағду дейді. Сөз ортасында немесе сөз соңында келген й әрпін арғулар н әрпімен алмастырып айтады. Мысалы түріктер қой десе, олар қон дейді”. Бұл үзіндіден аңғартынымыз, ғұлама ғалым түрік тілі мен оғыз, арғу тілдеріндегі сөз басындағы және сөз ортасындағы й-ж; й-н- дыбыстарының сәйкесіп келуін айқындау арқылы олардың қолданысындағы ерекшеліктерді де анықтап берген. Й-ж дыбыстарының сәйкесуі арқылы ғалымдар түркі тілдерінің дамуын жүйелеп келгені белгілі. Демек, қазіргі тілдегідей, сөз басында ж дыбысын айтатын тек қана қазақ және қарақалпақ тілдері емес, қыпшақ тілдері, оғыз тілі болған.

М. Қашқари еңбегінде түркі тілдерінің біразына сипаттама беріліп, негізгі фонетикалық, лексикалық, грамматикалық ерекшеліктері талданған. “Оғыздардың тілі жұмсақ” дейді автор.

Еңбектің негізгі тағы бір ерекшелігі тілдегі гендерлік ерекшелікке де едәуір мән беріп отырған. Айталық, Румнан Чин маңына дейінгі оғыздар мен көшпелілердің тілін атып отырып, сөйлеуде ерлер мен әйелдердің сөзі ажыратылмайтынын, бұл тек жумла мазмұнында ғана аңғарылатынын ескертіп отыруды ұмытпайды.

Жұмыста сөздердің грамматикалық құрылымына ерекше мән берілген. Әсіресе етістік сөз табының шақ тұлғалары, рай формалары, масдар тарихи-салыстырмалы негізде терең талдауға түседі. Ғалымның түркі тілдерінің грамматикалық жүйесін саралуына қарағанда, етістіктің шақ тұлғаларын жасауы, масдарды қолдануы, көптік тұлғаларын жұмсауы т.б. жағына оғыздар мен қыпшақтардың тілдік қолданысы ұқсас болған. Автор “әрекет иесін білдіретін сөздер оғыз, қыпшақ, ямақ, яғма, арғулар, суварлардан Печенекке дейінгі көшпенділер тілінде өткен шақ тұлғасындағы етістіктен жасалады” десе, енді бірде “оғыздар мен қыпшақтар бірлікте бар, көптікте барың деп атайды. Олар –лар, ләр көптік жалғауын түсіріп, оның орнына жекеше түрде ыңыз тұлғасын қолданады. Құрмет үшін бір адамға –з қосып айтады. Олардың тілінде көптік

үстіне көптік қосымша қосып айтады. Ал түріктер құрметті кісіге жалғыз болса да бардыңыз дейді. Мұндағы -ыңыз негізінен көптік мағынаны білдіретін қосымша” – деп жазады ғалым.

Ғалым түбір сөздерде өзгерістер аз болады, бұл өзгерістер түбірдегі кейбір дыбыстардың алмасып айтылуы мен түсіп қалуы сияқты болып келеді деп пайымдайды. Яғни түркі тіліндегі түбір мағынасының кеңдігі мен тұлғалық өзгеріске түсуінің өзіндік ерекшеліктерін дыбыстық алмасу негізінде саралайды.

Заттық не қимылдық мағына беретін атаулардың контексте жаңа туынды мәнге ие болатынына терең мән беріп, нақты тілдік деректер арқылы дәлелдемелер келтіреді. Айталық, автор етістіктерден жасалған құрал аттары өзінің етістік сипатынан ауытқып, есім сөз ретінде танылатына тоқталады. “*Иегу нан*” – желінетін нан, “*ұрғу*” – ұру үшін жасалған құрал, “*йығач бығач*” – балта (ағаш кесетін құрал аты), “*сорғу*” – соратын құрал, (2-т.184)¹ т.б. (¹ Сілтемелер Ә.Ибатов тәржімасы негізінде жазылған “Түбі бір түркі тілі” еңбегінен алынды).

Екі сөздің қосарлануы арқылы жасалған атаулар мағынасының ерекшелігін, өзіндік ерекше семалық мән беретініне ғалым көңіл бөледі. Түсті әсірелеп айту үшін айталық түріктер *көп көк* десе, оғыздар *көм көк* (көкпеңбек), *сап-сарыг* (*сап-сары*), *йап-йазы* (*жап-жазық*) дейтініне назар аудартады (1-т. 316-317). Сондай-ақ, қосарланып қолданылған есімдер мен етістіктердің бірінің мағынасы негізгі болып, екіншісі көмекші сөз болатынын айтады: “бір нәрсе бір нәрсеге қатты араласып кетсе, түріктер *қатты-қарды* – араласып кетті дейді. Бұл жерде қатты сөзі негізгі сөз болады да, қарды көмекші сөз саналады. Оғыздар бұл мағынада *қарды* сөзінің өзін ғана қолданады. Осы сияқты түріктер жақсы мағынасын аңлату үшін *азғу-йавлах* деген қос сөзді қолданады (1-т. 406).

М. Қашқаридың “Диуани лұғат ат-түрк” еңбегінде аналитикалық тәсілмен жасалған атаулар жиі кездеседі, әрі оның ғылыми түсінігі мен түрлі түркі тілдеріндегі дыбысталу ерекшеліктері көрсетіліп отырады. “*Кулғучі ер* – күлетін адам, *евге кіручі* – үйге кіретін адам, *ат сүргучі* – ат айдаушы” сөздері жеке атау ретінде қолданып, тіл дамуында бірте-бірте қалыптасқандығы көрсетіледі (2-т. 39-74).

“Диуанидағы” тарихи және географиялық атаулардың, кісі есімдерінің түсіндірілуі, түркі дүниесі туралы жазылған картаның маңызы ерекше. Кей ғалымдар (В. Бартольдт) бұл деректер бәлкім басқа ғалымдардың еңбектерінен алынған болуы мүмкін деп күмәндана қарағанымен, М. Қашқаридың көптеген атаулардың әр тілде қалай айтылатынын тәптіштеп жазуы, оның тілдік білігінің ұшан теңіз екендігін, әрі түркі даласын еркін ұзақ аралап, ұланғайыр мағлұмат жинағаны, мұндай күмәннің орынсыз екенін танытады. Ғалымның кейінгі зерттеушілердің назарына көбірек ілінген еңбегі 1266 жылғы көшірме нұсқасы.

Еңбек мазмұны түрік сөздігі болғанымен, әр сөздің жанында хикметтен, мақал-мәтелдерден, өлең-жырлардан, көркем қарасөздерден мысалдар келтіріліп, ой айшықталып отырады. Түркі тілдеріндегі есімдер, етістіктер, олардың мағынасы мен уәжділігі алғашқы зерттеулерді “Диуани лұғат ит түрк” сөздігінен кездестіреміз. Сондай-ақ, әрбір сөздің жанында мағыналық сипаты мен түсінігі беріледі:

Мәселен:

“*Екеш*” – өзінің ақылдылығымен, зеректілігімен, кісілерге нақ өз сіңілісіндей көрінетін қыз; бұл сөз жас қыздарды сүйіп, еркелету үшін қолданылады.

“*Ұлыш*” – ұл балаларға еміреніп айтылатын, еркелететін сөз; ұлышым – ұлышым, қарағым.

“*Анаш*” – өзінің жастығына қарамай, өзінің зеректігімен баршаға өз анасындай санап, мейіріммен қарайтын жас қыз, ана қыз. Бұл сөз қыздарға еркелету үшін айтылады

“*Алыш*” (саға) – судың хәуізге құятын жері, дария мен көлдерден су ағызып шығаратын ауызы

“Ұлуш” – қала, қыстақ (шігілше) Баласағұн мен оның жанындағы Арғу шаһарларында тұратын халықтар тілінде “uluш” сөзін “шахар” дейді. Содан барып, Баласағұн шаһарын “Quz uluш – Құз ұлуш” деп атаған [1].

Ал кей атаулардың мағынасы өзі атап тұрған заттың белгілерімен байланыстырылып, оның негізділігі, уәжділігі көрсетіледі: Мысалы:

“Түбек: түбіт” – талдың, сол секілді ағаштардың қабығын жармай, діңінен суырып алады да, түтік жасайды. Балалар сол түтікшеге жұмыр бұршақ, тас, қатты, жұмыр нәрселер салып, торғай атып ойнайды. Құс ататын мылтық тәрізді. Үрлеп атылады. Ол ағаштың ішін қуыстап ойып та жасалады (Шігілше).

“Шігіл” – түріктердің үш аймағының атауы. Біріншісі, Барсғанның төменгі тұсындағы Құйас қалашығында тұратын көшпенділер.

Екіншісі, “Тараз-Талас” қаласының жанындағы бір қалашықта тұратындар да “Шігіл” деп аталады. Оларды “Шігіл” деп атайтынының мынадай себебі бар: Зұлқарнайын Арғу еліне жеткенде қатты сел жаңбыр жауып, жер-көк лайсаң болып, жолдар езіліп, батпақ тасып кеткен. Ескендір жүре алмай қиналған. Налыған Зұлқарнайын парсы тілінде – неткен батпақ (не деген жаман батпақ жер), бұдан құтылмаспыз деп кетіпті. Кейін ол жерге бір қорған бекет салдырыпты. Сол қорған бекет “Шігіл” деп аталып кеткен. Кейін сол қорғанда тұрақтап қалған түрік тайпасы да “Шігіл” деп аталады. Содан бұл атау әр тарапқа тарап кетеді. Оғыздар да сол төңіректегі жерлерде тіршілік еткен және шігілдермен үнемі қақтығысып, соғысып отырған, олардың арасындағы алауыз жаулық бүгінгі күнге дейін сақталып келеді. Оғыздар шігіл шегіне келіп кірген өзге де түрік тайпаларының бәрін де “шігіл” деп атайды... [1. 452 б.].

“Ертіс” – “Иемек” даласындағы бір өзеннің аты. Бірнеше тармақтық бұл дария сол жердегі бір көлге құяды. Бұл дарияны “Ертіс суы” дейді. Кім тез өтеді? деген мағынада қолданылған “Ертіс– Ертіс” сөзінен алынған.

Яки ғалым Ертіс сөзінің уәжін “ер” және “түс” ұғымдарының уәжіне негіздейді.

“Ажмұқ”: ашудас – Таздың басын да соған ұқсатып, “Ажмұқ таз” дейді. (Өйткені, таздың басындағы жаралар ажмұқ жаққанға ұқсап тұрады. Бұл сөздегі “ж” екі жақ арасында айтылады. Автор “ажмұқ таз” сөзінің уәжін оны құраушы тұлғалардың мәні арқылы салыстыра отырып нақты көрсетеді.

“Іркін”: іркілген – “Іркін сув – іркінді су”. Жиналған, іркілген нәрсенің бәріне “іркін” сөзі қолданылады. Қарлұқтардың ірілерге, үлкендерге “Көл Іркін – Іркілгне көл” дейтіні де осы сөзден шыққан. Бұл “ақылы көлдей іркіліп, жиналып толған” деген мағынаны білдіреді.

“Өнке”: өкпе – (реніш, ыза). Бұлай аталу себебі реніштің өкпеден пайда болатындығынан. Бұл сөздің осы мағынада қолданылатыны оның пайда болу орнына байланысты. Арабшадағы жаңбырды “аспан” дейтіні тәрізді.

“Өңік”: қатындардың ешкі жүнінен өрілген жасанды шашы. “Өңүк иөргениек” – жапсырма шаш. Бұл сөз басқа деген мағынадағы – “өңі” сөзінен алынған.

М. Қашқаридың “Түркі халықтарында жиі кездесетін есімдер мен құрметті лауазымдар” деп аталатын бөлімінде барлығы 73 кісі есімі берілген. Бұл кісі атауларының кейбіріне автор жай ғана ерлердің есімі, адамның есімі деп анықтаса, кейбірін белгілі ақынның есімі, ханның аты-жөні, нағыз батырдың аты, күңдерге қойылатын атау деп түсінік беріп отырады.

Атыш, Утуш, Әби, Әрув, Өтеміш, Сәлім, Бано, Болуч, Агша, Қулуч, Тоқуш, Тәкіш, Қумуш т.б. сияқты есімдерді тек ерлер есімі, адамның аты деп қана түсінік беріп өтеді. Ал Тарым, Жыуы, Қулбақ, Узук, Өгә, Йугуруш, Чувы, Тегін, Сагун т.б. сияқты кісі есімдеріне біраз ғылыми және әлеуметтік жағынан түсіндірме беріп кетеді. Мысалы:

Тарым – тегіндерге (шаһизадаларға), Афрасиабтың әулетінен тараған ханымдар мен барлық үрім-бұтақтарына арналған құрметті сөз. Хақанның ұлдарынан басқалар қандай

мәртебеде болса да, бұл құрметті сөз оларға қолданылмайды. Хан әулетінен тараған ақсүйек ханымдарға ғана арнап Алтын тарым сөзі қолданылады.

Қатун – Афрасиябтың қыздарының құрметті есімі.

Жыуы – жын әулеттерінің бірінің есімі. Түркілерде мынандай ұғым бар. Екі ауыл бір-бірімен ұрысса, сол ауылдың жұртындағы жындар да өз иелерін қорғап, бір-бірімен соғысады. Жындардың қайсысы жеңсе, ертесіне соның иесі де жеңіске жетеді. Жеңілген жынның иесі де дәл солай жеңіліс табады. Сондықтан, түркілердің әскерлері соғыстан қайтқан күні түнде жындардың оғы тиіп кетпеуінен сақтанып, далада шатырларға кіріп, сақтанып жатады. Бұл солардың санасына әбден сіңіп қалған ескі түсінік.

Құлбақ – түркі әулиелерінің бірінің есімі. Баласағұн тауларында жасайды екен. Аңызға қарағанда ол қара тасқа тәңрі қулы Құлбақ – тәңірдің құлы Құлбақ деп жазатын болса, ақ болып, ақ тасқа жазса, қара болып кетеді екен. Оның ізі қазірге дейін бар көрінеді.

Узуқ – қатындарға берілетін құрметті жанама есім. Саф алтындай ақкөңіл қатын алын узуқ деп аталады. Тәні мен жаны меруерттей таза қатынды Өртіні Узуқ деп атайды. Себебі меруерттің үлкені мен тазасы Өртіні деп аталды. Осы сөздегі Д әрпі Т әрпімен алмасқан. Бұл құрметті жанама есімдер чігілдің қатындарына ғана арнап қойылған.

Тойын – ислам дініне кірмегендердің дінбасы. Ол біздің имам мен мүфтилерге тең. Тойын әрқашан бұтхананың алдында тұрып, кітаптардан кәпірлердің үкімін оқиды. Олардың күпірлігінен құдай сақтасын [1. 227 б.].

Бұл түсініктемелерден байқайтынымыз, М. Қашқари атау туралы жай ғана хабар беріп отырған жоқ, сонымен бірге кісі есімінің қойылу уәжін де көрсетіп отыр. Әрбір кісі есіміне берілген түсініктемесі қазіргі кездегі ғылыми теория бойынша, оның негіздемесі, уәжділігі ретінде қабылдана алады. Өз кезінде айтылған аңыздарды беру арқылы ғалым, есімнің атауға қойылуының себебін көрсеткен.

Ат қою үлгісіндегі жатқан дәстүрлі салттарды да анықтауға болады. Яғни тектілерге, хандарға қойылатын есімдер мен қараларға берілетін есімдердің сипатын, сондай-ақ, ер балалар мен қыз балаларға қойылатын есімдердің сырын анықтауға болар еді. Мұның өзі кісі есімдерінің гендерлік сипатын зерделеуге мүмкіндік берері даусыз.

Түркі жұртында М. Қашқаритану саласы толық жан-жақты дамыды дей алмас едік. Мәселе Махмұт Қашқаридың зерттеуін толық зерделеу үшін, оның әлемдік тіл біліміндегі орнын дұрыс анықтау үшін, қашқаритану саласының орнығып дамуында болып отыр. Қазіргі түркітануда М. Қашқаридың сөздігі жан-жақты қарастыруды қажет етеді, оның тарихи-салыстырмалы бағытта жазған тілдік деректері түркі тілдерінің барлық салаларын зерттеуде, әсіресе жаңадан дамып келе жатқан тілдің когнитивтік, концептуальдық аспектісін лингвомәдени деңгейде зерделеуде, тілдің даму жағдайын анықтауда, атаулардың этимологиясы мен негізділігін, уәжділігін терең қарастыруда аса құнды материал берері хақ. Қашқаритану саласы барлық түркі жұртында терең зерттеліп, жоғары оқу орындарында арнайы пән ретінде оқытылса нұр үстіне нұр.

Әдебиеттер тізімі

1. Қашқари М. Түрік тілінің сөздігі. (Диуани луғат-ит түрік) Үш томдық шығармалар жинағы. Қазақ тіліне аударған, алғы сөзі мен ғылыми түсініктерін жазған А. Егеубаев – Алматы: Хант., 1997.
2. Қашқари М. Түбі бір түркі тілі. Тәржімалағандар: Қ. Бекетаев, Ө. Ибатов. – Алматы: Ана тілі, 1993.
3. Кошгарий Махмуд. Туркий сузлар девони. (Диуани луғат-ит түрік). Тәржімалаған С.М. Муталлибов. – Тошкент: Уз ССР ФА нашриети, 1960. 1-том, 1961 – 2-том. 1963 – 3-т-том.

References

1. Qaşqari M. Türik tılınıñ sözdıǵı. (Diwani luǵat-it türik) [Dictionary of the Turkish language. (Diwani lugat-it Turk)] Collection of works in three volumes. Translated into the Kazakh language, preface and scientific explanations were written by A. Egeubayev. – Almaty: Hunt, 1997. (In Kazakh)
2. Qaşqari M. Tübi bir türki tılı. [Common Turkic language] Translated by K. Beketayev, A. Ibatov. – Almaty: Ana tili, 1993. (In Kazakh)
3. Koşqari Mahmud. Turki suzlar devoni. (Diwani luǵat-it türik) [Dictionary of the Turkish language. (Diwani lugat-it Turk)] Translated by S.M. Mutalibov. – Tashkent: Publishing House of the Academy of Sciences of the Uzbek SSR, 1960 – Volume 1, 1961 – Volume 2. 1963 – Volume 3. (In Uzbek)

A.B. Salkynbay

*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
(E-mail: asalkbek@gmail.com)*

M. Kashgari – the Creator of the First Scientific Encyclopedia of the Turkic World

Abstract. The paper presents an analysis of the scientific importance of the work “Diwani lugat it-turk”, or “Lugat”, by M. Kashgari, the author of the first scientific encyclopedia and father of Turkic languages’ comparative grammar. The scientific idea that studying M. Kashgari’s legacy is important not only for the history of the Turkic world, but also for the future prosperity and unity of Turkic nations. The article also thoroughly investigates M. Kashgari’s ideas and theories that pioneered in Turkic society throughout history. M. Kashgari’s opinions in “Lugat” about Kyrgyz, Kazakh, Oguz, Tokhsi, Yaghma, Chigil, Oghrak, Zharuq tribes speaking in only Turkic languages, the belonging of Iyamak and Bashkurt languages to Turkic, and the notion that ends of words in Bulgarian, Suar, and Bazhanak languages spoken in the land of Rum are a type of shortened Turkish are also given a scientific evaluation. The article reveals that the Medieval scientist’s ideas still hold true for the evolution of modern languages in the Turkic language family, such as the rarity of changes in words’ roots, and the cases of these changes happening usually presenting themselves as some sounds’ changing in pronunciation or being removed from usage. It is also identified that M. Kashgari’s analyses about the vastness of meaning in Turkic root words and the features of their individual changes are based upon the switching sounds.

Keywords: Mahmud al-Kashgari, Turkic languages, medieval Turkic written monuments, common Turkic worldview, Turkish culture, comparative grammar

А.Б. Салкынбай

*Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
(E-mail: asalkbek@gmail.com)*

М. Кашкари – создатель первой научной энциклопедии тюркского мира

Аннотация. В статье представлен анализ научного значения труда «Дивану лугат ит-турк» («Словаре») М. Кашкари – автора первой научной энциклопедии и основоположника сравнительной грамматики тюркских языков. Подчеркивается идея о том, что изучение наследия М. Кашкари имеет важное значение не только для истории тюркского мира, но и для его будущего развития и единства. В статье подробно исследуются новаторские идеи и теории М. Кашкари, которые оказали влияние на

тюркское общество на протяжении истории. Научному анализу подвергнуты его утверждения в «Словаре» о том, что кыргызы, казахи, огузы, токсы, ягма, чигили, ограки и жаруки говорят исключительно на тюркских языках, что иймакский и башкуртский языки принадлежат к тюркской языковой семье, а окончания слов в языках булгар, суар и бажанак, распространенных в земле Рума, представляют собой сокращенную форму тюркского языка. Кроме того, в статье раскрывается актуальность идей М. Кашкари для эволюции современных тюркских языков. Подчеркивается редкость изменений в корнях слов, а случаи таких изменений обычно проявляются в виде изменения произношения отдельных звуков или их выпадения из употребления. Также выявлено, что анализы М. Кашкари о богатстве значений корневых слов в тюркских языках и особенностях их изменения основаны на закономерностях звукового чередования.

Ключевые слова: Махмуд аль-Кашкари, тюркские языки, средневековые тюркские письменные памятники, общетюркское мировоззрение, тюркская культура, сравнительная грамматика

Автор туралы мәлімет:

Салқынбай А.Б. – филология ғылымдарының докторы, профессор, Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. ORCID: 0000-0003 2334-7499.

Information about author:

Salkynbay A.B. – Doctor of Philology, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. ORCID: 0000-0003 2334-7499.

Сведения об авторе:

Салқынбай А.Б. – доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. ORCID: 0000-0003 2334-7499.